

10. Нестеренко О. Інформація в Україні: право на доступ: монографія. – Х.: Вид-во «Акта», 2012. – 306 с.

11. OSCE-ODIHR Final Opinion on Two Anti-Corruption Draft Laws_UKR_18 July 2014_LSU_Ukr-With Annexes // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legislationline.org/documents/id/19138>

12. Technical Guide to the United Nations Convention Against Corruption // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.unodc.org/documents/corruption/Technical_Guide_UNCAC.pdf

13. Jakarta Statement on Principles for Anti-Corruption Agencies, 26-27 November 2012 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.iaca.int/images/sub/activities/EPAC/Jakarta_Statement.pdf

14. European Partners Against Corruption / European contact-point network against corruption Anti-Corruption Authority Standards // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.epac-eacn.org/downloads/recommendations/doc_view/1-anti-corruption-authority-standards

УДК 342(477)

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА УКРАЇНА: ОГЛЯД ПІЛОТНИХ РІШЕНЬ

Данічева К. П.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
конституційного та муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація Статтю присвячено дослідженню «пілотних рішень» Європейського суду з прав людини щодо України. Йдеться про ухвалення рішень здатних привернути увагу держав до системних проблем національного законодавства, що стають основною причиною подання великого масиву однотипових скарг. Головною метою цієї процедури є не розгляд справ у звичайному порядку та встановлення факту порушення одного з гарантованих прав, а надання допомоги державі у вирішенні відповідної системної проблеми.

Ключові слова: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Європейський суд з прав людини, «пілотне рішення», рішення проти України.

Аннотация Статья посвящена исследованию «пилотных решений» Европейского суда по правам человека относительно Украины. Речь идет о принятии решений способных привлечь внимание государств к системным проблемам национального законодательства, которые становятся основной причиной подачи большого массива однотипных жалоб. Главной целью этой процедуры является не рассмотрение дел в обычном порядке и установления факта нарушения одного из гарантированных прав, а оказание помощи государству в решении соответствующей системной проблемы.

Ключевые слова: Конвенция о защите прав человека и основных свобод 1950 г., Европейский суд по правам человека, «пилотное решение», решение против Украины.

Annotation The article studies the «pilot decision» of the European Court of Human Rights that the Ukraine. This is a decision-making can bring to the attention of the systemic problems of national law which are the main cause of submitting a large array of similar complaints. The main purpose of this procedure is not a review of cases in the usual way and the finding of a violation of guaranteed rights and assist States in resolving the systemic problem.

Key words: European Convention on Human Rights in 1950, the European Court of Human Rights, «decision pilot», decision against Ukraine.

Кожне демократичне суспільство сьогодні створює належні умови для застосування норм міжнародного права з питань захисту прав людини, керуючись відповідними принципами і правилами, які закріплені в документах міжнародних та європейських організацій. Тому не випадково в Конституції України, як і в конституції інших європейських країн, було імплементовано усі провідні положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція) [4].

Однією із найважливіших конституційних гарантій є судовий захист прав та свобод людини і громадянина. Право на судовий захист не може бути

обмежене ні за яких обставин, навіть в умовах воєнного та надзвичайного стану. Динаміка звернень громадян до суду для захисту своїх порушених прав свідчить, що кількість таких звернень постійно зростає в усіх країнах.

Крім того, що кожна особа в нашій державі може скористатися можливістю захисту своїх прав у національних судах загальної юрисдикції, існує також право звертатися (в разі, якщо усі національні засоби захисту вичерпано) за захистом порушених прав до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). На сьогодні це єдиний у світі наддержавний судовий орган, який приймає заяви безпосередньо від фізичних осіб і захищає права та свободи людини, а держави – члени Ради Європи, які ратифікували Конвенцію, визнають усі його рішення

обов'язковими для себе. 17 липня 1997 року Україна ратифікувала (зробила частиною власного законодавства) Конвенцію, тобто визнала для себе також обов'язковими рішення ЄСПЛ.

Створення і функціонування такого важливого органу як ЄСПЛ, є важливим надбанням загальноєвропейської правової системи захисту прав людини. Побудований на системі прецедентного права, яке вже давно діє, ЄСПЛ став однією із найважливіших міжнародних інституцій судового захисту прав людини на території майже усіх європейських країн. При цьому слід зазначити, що ЄСПЛ з кожним роком стає дедалі авторитетнішим у Європі, про що яскраво свідчать відсутність за всі роки існування ЄСПЛ жодної відмови з боку держав із приводу винесених ним рішень і необхідності їх виконання, а також постійно зростаюча кількість заяв.

Станом на 31 грудня 2015 року на розгляді в ЄСПЛ перебувало загалом 64 850 справ проти держав-сторін Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (станом на кінець 2014 року – 69 900), з них 13 850 справ – проти України, що складає 21,4 % від загальної кількості справ (станом на кінець 2014 року – 19,5%).

Станом на 31 грудня 2015 року Україна займала перше місце за кількістю справ, які перебувають на розгляді в ЄСПЛ [14].

У вітчизняній юридичній літературі чимало наукових праць присвячених Європейському суду з прав людини. Зокрема, слід відзначити праці К. Андріанова, М. Буроменського, А. Буценка, О. Гончаренка, В. Лутковської, В. Паліюка, П. Рабінювича, Н. Раданович, Д. Супруна, С. Шевчука та інших. Проте деякі аспекти правової процедури винесення пілотних рішень та їх вплив на захист прав людини на національному рівні недостатньо розкриті й потребують подальшого дослідження. Враховуючи вищезазначене, метою статті є аналіз процедури винесення пілотних рішень ЄСПЛ що до України.

У практиці ЄСПЛ останнього десятиліття було запроваджено процедуру винесення так званих пілотних рішень здатних суттєво стимулювати держав-членів Ради Європи забезпечувати належний рівень захисту прав і свобод індивідів, що перебувають під їхньою юрисдикцією. Йдеться про ухвалення рішень здатних привернути увагу держав до системних проблем національного законодавства, що стають основною причиною подання великого масиву однотипових скарг.

Пілотні рішення, що виносяться ЄСПЛ становлять безсумнівний інтерес для юридичної науки. По-перше, це самостійний вид рішень ЄСПЛ, які виносяться в межах особливої правової процедури. По-друге, це унікальне міжнародно-правове явище. По-третє, комплексне дослідження питань, пов'язаних з пілотними рішеннями, дозволить удосконалити законодавства держав-учасниць Конвенції, у результаті чого звернення до ЄСПЛ не було би необхідним.

Крім того, сама необхідність існування подібного виду рішень є відображенням проблем, з якими стикається ЄСПЛ при здійсненні правосуддя: кожна пілотна постанова демонструє конкретні системні або

структурні проблеми правових систем держав-учасниць Конвенції [2].

При дослідженні цього явища виникає комплекс взаємопов'язаних питань: що таке пілотне рішення; які причини і правові підстави їх винесення, процедура винесення. Великий інтерес представляють також вже винесені пілотні рішення. Відповівши на кожне з цих питань, можна змістовно описати сутність досліджуваного явища.

О.А. Гончаренко, дослідивши правову природу пілотних рішень, сформулював таке визначення: «пілотне рішення» - це остаточне рішення у справі, що розглядається у першочерговому порядку, у якій ЄСПЛ визнає порушення прав, гарантованих Конвенцією, а також встановлює що подібне порушення має масовий характер через системно-структурну дисфункцію правової системи держави-відповідача та накладає на державу-учасницю зобов'язання вжити певних заходів загального характеру для зупинення порушень за аналогічними справами та недопущення їх виникнення у майбутньому виконання якого знаходиться під особливим наглядом з боку Комітету Міністрів Ради Європи [1].

Необхідність появи інституту пілотних рішень пов'язана з наявністю системних або структурних дисфункцій національних правових систем держав-учасниць Конвенції – це одна з причин. Подібні проблеми об'єктивні, і їх констатація ЄСПЛ – лише наслідок цього. Друга причина тісно пов'язана з першою – неефективна реалізація спільних заходів, що впливають з рішень ЄСПЛ.

Правові підстави для винесення пілотних постанов базуються на тлумаченні ст. 46 Конвенції та Регламенту ЄСПЛ [4-5].

Відповідно до правила 61 Регламенту ЄСПЛ може ініціювати процедуру пілотної постанови і винести пілотне рішення, у випадку якщо факти, викладені у скарзі, вказують на існування у Високій Договірній Стороні-відповідачеві структурної або системної проблеми чи іншої аналогічної дисфункції, які викликали або можуть викликати аналогічні скарги. Такі проблеми є об'єктивними, а їх констатація Європейським судом – лише наслідок цього [13, с. 53]. Зазначена процедура, як вказує Д.О. Дика, ґрунтується на праві ЄСПЛ накладати на держави обов'язок вживати для виконання рішення ЄСПЛ не лише індивідуальні заходи, а, насамперед, й заходи загального характеру [2, с. 179]. Виконання пілотного рішення у такій справі, на позбавляє ЄСПЛ необхідності вирішувати інші подібні справи та запобігатиме виникненню нових справ, а це сприяє процесуальній економії.

Таке рішення вперше було винесене у 2004 році при розгляді справи «Броньовські проти Польщі» (справа фактично стосувалася питання позбавлення права власності на майно близько 80000 репатрійованих громадян Польщі). ЄСПЛ вперше в своїй історії виніс рішення, в якому вказав, що проблема, яка потягла за собою порушення Конвенції, полягає в системних недоліках законодавства Польщі у поєднанні з дисфункціональними національними практиками. З урахуванням системного характеру порушень, ЄСПЛ постановив, що його наслідки зачіпають не лише

заявника по цій справі, а й інших заявників, справи яких очікували розгляду в ЄСПЛ та потенційних заявників. ЄСПЛ зобов'язав Польщу забезпечити за допомогою відповідних правових та адміністративних заходів реалізацію права власності стосовно інших заявників чи забезпечити їх взамін еквівалентною компенсацією [7]. В результаті у липні 2005 року Польща прийняла новий закон, який передбачав фінансову компенсацію репатріантам, що втратили свою власність.

Перш ніж ініціювати процедуру пілотного рішення (постанови) ЄСПЛ повинен, у першу чергу, запитати думки сторін про те, чи викликана скарга, що розглядається існуванням такої проблеми або дисфункції у Високій Договірній Стороні – відповідачеві, а також про те, чи прийнятно розглядати скаргу в межах цієї процедури. При цьому така процедура може бути ініційована як самим ЄСПЛ, так і однією чи обома сторонами. Прикладом слугує справа «Меджіо та інші проти Італії» [6]. Після отримання заперечень сторін щодо прийнятності застосування «пілотної» процедури, ЄСПЛ вирішив її розглядати у звичайному порядку. Якщо ж справа кваліфікується як «пілотна», вона підлягає пріоритетному розгляду з урахуванням правила 41 Регламенту.

ЄСПЛ у пілотному рішенні повинен визначити як характер встановленої ним структурної або системної проблеми чи іншої аналогічної дисфункції, так і вид заходів з вирішення зазначеної проблеми, які Висока Договірна Сторона – відповідач повинна прийняти на національному рівні відповідно до вимог, що містяться в резолютивній частині постанови. Також він може в резолютивній частині рішення встановити період часу, протягом якого відповідні заходи мають бути прийняті.

Крім того, у таких рішеннях ЄСПЛ може зупинити присудження справедливої сатисфакції повністю або частково, сподіваючись на належне самостійне вжиття державою заходів, спрямованих на забезпечення виконання його рекомендацій. Більше того, ЄСПЛ може відкласти розгляд усіх однотипних скарг на час, відведений для внесення змін до внутрішньої правової системи, про що повідомляються відповідні заявники. Така норма є досить негативною з точки зору прав суб'єктів, чії права порушуються відповідною державою, адже їм залишається лише пасивно спостерігати за державними перетвореннями та сподіватися на їх належне здійснення. Однак через відсутність більш дієвих механізмів впливу на поведінку держав порушників, вона залишається найбільш розумною [1].

Відтак, пілотне провадження хоча й здійснюється у одній із справ, однак, виходячи зі своєї мети, спрямоване на захист прав заявників у інших аналогічних справах, або ж взагалі на запобігання порушень прав фізичних осіб у аналогічних правовідносинах. Виносячи пілотне рішення ЄСПЛ виявляє системну проблему, яка стає причиною порушень, що стосуються значного кола потерпілих. Таким чином, «пілотне рішення» створює підстави для того, щоб вплинути на державу, яка здійснить необхідні зміни на національному рівні та тим самим відновить порушені права та зупинить їх подальше

порушення. Отже, головною метою цієї процедури є не розгляд справ у звичайному порядку та встановлення факту порушення одного з гарантованих прав, а надання допомоги державі у вирішенні відповідної системної проблеми.

На особливу увагу заслуговують пілотні рішення щодо України. Зокрема, у першому рішенні у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15.10.2009 р. [8] зверталася увага на дві стійкі системні проблеми: тривале невиконання внутрішньодержавних рішень (п. 1 ст. 6) і відсутність ефективних засобів правового захисту (ст. 13 Конвенції). Зокрема, у п. 73 Рішення, ЄСПЛ зазначив, що ця справа стосується існуючої проблеми, яка постійно нагадує про себе, породжуючи порушення Конвенції, які найчастіше виявляє ЄСПЛ у справах проти України; більше ніж половина рішень, винесених ЄСПЛ у справах проти України, стосуються питання тривалого невиконання остаточних судових рішень, відповідальність за які несуть органи влади України. Відповідно справа «Юрій Миколайович Іванов проти України» підтверджує, що питання тривалого невиконання остаточних рішень та відсутності ефективних засобів юридичного захисту в правовій системі України залишаються невіршеними попри той факт, що існують відповідні рішення ЄСПЛ з чіткими закликами до Уряду вжити необхідних заходів для вирішення таких питань. При цьому, на момент винесення рішення у вказаній справі у провадженні ЄСПЛ перебувало близько 1400 аналогічних скарг на невиконання рішень національних судів. Відповідно винесення «чергового» рішення проти України особливо не могло би вирішити існуючі масштабні проблем. Тому ЄСПЛ наголосив, що слід невідкладно запровадити конкретні реформи в законодавстві та адміністративній практиці України для приведення їх у відповідність до висновків ЄСПЛ в цьому рішенні та до вимог ст. 46 Конвенції (п. 92 Рішення). При цьому, ЄСПЛ залишив за Комітетом міністрів право визначити, який саме шлях подолання зазначених проблем був би найдоцільнішим, та вказати той чи інший загальний захід, який має вжити держава-відповідач. Відповідно до п. 5 резолютивної частини Рішення, Україна як держава-відповідач зобов'язувалася невідкладно – не пізніше 1 року від дати, на яку це рішення набуває статусу остаточного, – запровадити в національній правовій системі відповідний засіб юридичного захисту або поєднання таких засобів та забезпечити, щоб такий засіб чи засоби відповідали як у теорії, так і на практиці ключовим критеріям, які ЄСПЛ встановив у своїй практиці [8].

У 2015 році ЄСПЛ надіслав Уряду України 8 863 справи проти України з пропозицією надати зауваження Уряду України. З них 8 143 справи стосуються невиконання або тривалого виконання рішень національних судів і належать до групи справ за «пілотним» рішенням Європейського суду «Юрій Миколайович Іванов проти України».

У 2015 році Уряд України надіслав до ЄСПЛ позицію щодо 2 456 справ проти України, 2 108 з яких входять до вищезазначеної групи справ «Юрій Миколайович Іванов проти України» [14].

Друге «пілотне рішення» було винесене у справі

«Харченко проти України» від 10.02.2011 р. У цій справі ЄСПЛ констатував, серед іншого, порушення (1, 3 і 4 ст.5 Конвенції) у зв'язку з незаконністю та безпідставною тривалістю тримання заявника під вартою, а також порушення права особи на справедливий судовий розгляд без зволікань її заяви про звільнення за ст. 6 Конвенції. У вказаному вище рішенні ЄСПЛ зазначив, що порушення в Україні цих положень Конвенції є численними, що свідчить про існування в Україні системної проблеми. Тому, визнавши порушення Конвенції та присудивши заявнику відповідне відшкодування, ЄСПЛ зобов'язав Україну протягом 6 місяців розробити та подати Комітету Міністрів Ради Європи план заходів щодо вирішення цієї проблеми [12].

У справі «Балицький проти України», ЄСПЛ констатував порушення (п. 1 і підп. «с» п. 3) стосовно адміністративного арешту заявника та первісної кваліфікації злочину, в якому він підозрювався (ст. 6 Конвенції).

Практика, за якої до особи застосовується адміністративний арешт для забезпечення її доступності для допиту в якості підозрюваного у вчиненні кримінального злочину, раніше вже визнавалася ЄСПЛ свавільною за ст. 5 Конвенції, оскільки державні органи не забезпечували процесуальних прав заявника як підозрюваного у вчиненні кримінального злочину. ЄСПЛ наголосив, що, формально застосувавши до заявника адміністративне затримання, а фактично поводяться із ним як із підозрюваним у вчиненні злочину, органи слідства позбавили його доступу до захисника, участь якого була б обов'язковою згідно законодавства України, якби він обвинувачувався у вбивстві, вчиненому групою осіб та/або з корисливих мотивів, тобто злочині, у зв'язку з яким його фактично допитували.

Практика первісної кваліфікації злочину як менш тяжкого, який не вимагає обов'язкового юридичного представництва підозрюваного, також визнавалася як така, що використовується фактично для позбавлення заявників належної юридичної допомоги з огляду на спосіб реалізації слідчим його дискреційних повноважень щодо кваліфікації злочину.

Беручи до уваги системний характер проблеми, яку виявлено в цій справі, ЄСПЛ наголосив, що слід невідкладно реформувати законодавство та адміністративну практику України для приведення такого законодавства і практики у відповідність із висновками ЄСПЛ, викладеними у цьому рішенні, щоб вони були сумісними з вимогами ст. 6 Конвенції. ЄСПЛ залишає за державою право визначити під наглядом Комітету Міністрів, який саме спосіб розв'язання цих проблем був би найбільш належним [9].

Рішення у справі «Каверзін проти України» від 15.05.2012 року, в якому констатовано порушення матеріального та процесуального аспектів (ст. 3 Конвенції) у зв'язку із, зокрема, заподіянням заявнику тілесних ушкоджень у період його затримання за підозрою у вчиненні низки злочинів і неефективним розслідуванням його скарг на катування працівниками міліції під час затримання та протягом кількох днів допитів у відділі внутрішніх справ.

ЄСПЛ у цьому рішенні зазначив, що частина справи стосується проблем, які часто призводять до констатації порушення Україною ст. 3 Конвенції. Зокрема, приблизно у 40 рішеннях ЄСПЛ дійшов висновку про відповідальність державних органів за погане поводження працівників міліції із затриманими та відсутність належного розслідування скарг на таке поводження. Ще понад 100 справ, у яких порушувалися аналогічні питання, перебували на розгляді в ЄСПЛ на момент прийняття рішення у справі «Каверзін проти України» [11].

ЄСПЛ, зокрема, зазначив, що небажання прокуратури проводити належного розслідування у ситуаціях, коли стверджується про погане поводження і підозрюваним у вчиненні злочину з метою отримання зізнання, може пояснюватися конфліктом функцій прокуратури у кримінальному провадженні: підтримання державного обвинувачення в суді та нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство. Оскільки визнання особою винуватості у вчиненні злочину часто було одним з основних доказів у кримінальній справі, ЄСПЛ не виключив, що прокуратура не була заінтересована проводити повноцінне розслідування, яке могло би поставити під сумнів достовірність таких доказів.

Також ЄСПЛ звернув увагу на те, що незважаючи на загальну заборону в Україні катування, нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження, у справах, у яких він констатував порушення процесуальної частини ст. 3 Конвенції, представники держави, відповідальні за таке погане поводження, часто уникали покарання. На думку ЄСПЛ, відсутність будь-яких суттєвих зусиль з боку державних органів у цій сфері закріплює атмосферу фактично повної безкарності за такі дії.

Оскільки, як вважав ЄСПЛ, ситуація у справі була наслідком системних проблем на національному рівні, які потребують невідкладного впровадження всебічних і комплексних заходів, на підставі ст. 46 Конвенції, державу було зобов'язано, керуючись цим рішенням, практикою ЄСПЛ та рекомендаціями Комітету міністрів Ради Європи, здійснити конкретні реформи задля викорінення практики поганого поводження міліції із затриманими, забезпечення ефективного розслідування кожної справи, у якій небезпідставно стверджується про погане поводження, та ефективного виправлення недоліків розслідування на національному рівні.

Ще одну проблему системного характеру ЄСПЛ виявив у справі «Василь Іващенко проти України» від 26.07.2012 року. Рішенням у цій справі було встановлено порушення ст. 3 Конвенції у зв'язку з нелюдським і таким, що принижувало гідність, поводженням працівників міліції із заявником під час його затримання та ст. 34 – через відмову державних органів надати заявнику, який відбував покарання у виді позбавлення волі, доступ до матеріалів кримінальної справи щодо нього та копій документів із матеріалів цієї справи, які йому були потрібні для звернення до ЄСПЛ.

У контексті закріпленого в ст. 46 Конвенції зобов'язання держави виконувати остаточні рішення ЄСПЛ у будь-якій справі, у якій вона є стороною,

ЄСПЛ відзначив наявність в Україні системної проблеми, що полягає у відсутності процедури отримання засудженими, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, копій документів із матеріалів справ, і зобов'язав державу невідкладно вжити законодавчих та адміністративних заходів для забезпечення засудженим ефективного доступу до документів, необхідних їм для обґрунтування своїх заяв до ЄСПЛ [10].

Підсумовуючи вищезазначені дослідження, можна констатувати, що поява інституту пілотних рішень пов'язана з наявністю системних або структурних дисфункцій національних правових систем держав-учасниць Конвенції. Однак виникає проблема систематичного невиконання судових рішень в Україні та відсутність належної реакції з боку українського уряду на пілотні рішення ЄСПЛ. Діяльність ЄСПЛ в режимі процедури пілотної постанови являє собою окрему форму реалізації верховенства права, засновану на тісному поєднанні завдань із встановлення дійсного змісту права та впровадження його у життя шляхом виконання функцій правосуддя, примирення, співробітництва і превенції. Досвід запровадження ЄСПЛ процедури пілотної постанови має важливе значення для розбудови вітчизняної правової системи. Йдеться, перш за все, про можливість зміни процесуальної форми судового розгляду для тих справ, які виявляють недостатню її ефективність. Актуалізуються проблеми захисту значних груп осіб, підготовчої діяльності суду, проміжних та часткових рішень, використання примирних процедур тощо. Тому ідеї, реалізовані в процедурі пілотної постанови, мають бути важливим напрямом реформування вітчизняного судочинства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаренко О. А. Правова природа пілотних рішень Європейського суду з прав людини / О.А. Гончаренко // Форум права, 2012. – № 4. – С. 243-249 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12goaspl.pdf>
2. Дика Д. О. Засада раціональної процесуальної форми у діяльності Європейського суду з прав людини / Д. О. Дика // Європейські перспективи. – 2013. – № 3. – С. 177–183.
3. Пілотні постанови, що виносяться ЄСПЛ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrainepravo.com/international_law/european_court

[_of_human_rights/pilotni-postanovy-shcho-vynosyat%60sya-esp/](#)

4. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80>
5. Регламент Європейського суду з прав людини від 14 жовтня 1998 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_067
6. Решение Европейского суда по правам человека по делу «Меджио и другие против Италии» от 31 мая 2011 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cmiskp.echr.coe.int///tkp197/viewbkm.asp?action=open&table=F69A2FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=90537&sessionId=77264473&skin=hudoc-en&attachment=true>
7. Рішення Європейського Суду з прав людини від 22 червня 2004 року у справі «Броньовські проти Польщі» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int>
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15 жовтня 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19618>
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Балицький проти України» від 3 листопада 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/19618>
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Василь Іващенко проти України» від 26 липня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/32719>
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Каверзін проти України» від 15.05.2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/19614>
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Харченко проти України» від 10 лютого 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/19615>
13. Терехов К. И. Пилотные постановления, выносимые Европейским судом по правам человека: введение в системный анализ явления / К. И. Терехов // Право. Журнал высшей школы экономики. – 2011. – № 4. – С. 52–60.
14. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2015 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://just.ks.ua/files/2016/03/Dodatok-Zvit-Uryadovogo-upovnovazhenogo-u-spravah-YEvropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-za-2015-rik.pdf>